

**АСОЦІАЦІЯ ПАНФУТУРИСТІВ «АСПАНФУТ»
ТА ЇЇ ВИДАННЯ (1922-1930 РР.) В ПОБУДОВІ
«МИСТЕЦТВА МАЙБУТНЬОГО»**

Розглянуто питання діяльності асоціації панфутуристів «Аспанфут» та її впливу на розвиток української літератури на матеріалі її періодичних та неперіодичних видань (1922–1930 рр.).

Ключові слова: «Аспанфут», Семенко, футуризм, панфутуризм, деструкція мистецтва, літературний часопис.

Рассматриваются вопросы деятельности ассоциации панфутуристов «Аспанфут», ее влияния на развитие украинской литературы на материале ее периодических и неперіодических изданий (1922–1930 гг.).

Ключевые слова: «Аспанфут», Семенко, футуризм, панфутуризм, деструкция искусства, литературный журнал.

The article considers the issue of panfuturist association's «Aspanfut» activity and its influence on the development of Ukrainian literature based on the material of its periodical and non-periodical publications (1922–1930).

Key words: «Aspanfut», Semenکو, futurism, panfuturism, art destruction, literary magazine.

Вийшли друком наукові праці про творчість окремих членів асоціації панфутуристів «Аспанфут», зокрема її засновника й ідейного натхненника Михайля Семенка, проте досі бракує комплексного дослідження діяльності періодичних та неперіодичних видань цієї організації, що є актуальним аспектом сучасної української наукової думки.

Мета статті — на основі тогочасної преси та наукової літератури розглянути діяльність асоціації панфутуристів «Аспанфут» та її друкованих органів, у боротьбі за деструкцію мистецтва та побудову «мистецтва майбутнього».

Футуризм (від лат. futurum — майбутнє) як авангардний напрям у літературі й мистецтві виник у першому десятилітті ХХ ст. в Західній Європі та Росії й відразу задекларував себе як мистецтво майбутнього. У 1909 р. італійський письменник Ф. Марінетті, котрого вважають творцем футуризму, опублікував «Маніфест футуризму», який проголосив відмову від традицій і вічних цінностей, реалізму й класичної спадщини, загальноприйнятих мовних і поетично-мистецьких норм та пропагував культ великого капіталістичного міста, модерної техніки й індивідуалізму. Представники футуризму прагнули розбудувати нову культуру на основі досягнень науки і техніки, виступали за «деструкцію мистецтва», опоетизовували рух і винятковий динамізм, який у літературі виявився у творенні нової,

особливої мови з нагромадженням приголосних і домінуванні форми над змістом.

Історія українського футуризму, яка пов'язана передусім з діяльністю і творчістю поета Михайля (Михайла) Семенка, розпочалася в 1914 р., коли після збірки «Prélude» (1913 р.) вийшли друком його книги «Держання» і «Кверофутуризм» (від лат. *quero* — шукати) й організувалося перше українське футуристичне угруповання «Кверо», до якого, крім М. Семенка, увійшли художники Василь Семенко і Павло Ковжун. Для першого етапу українського футуризму — кверофутуризму, тобто футуризму пошукового (1914–1920 рр.), були характерні протиставлення у творчості традиційній сільській проблематиці теми мегаполіса й космосу, адже урбанізм розкривав перед кожною людиною, як тоді здавалося, привабливе технологічне майбутнє, а також формалістичні експерименти: заперечення класичних розмірів і використання верлібру (вільного вірша) як засобу відображення ритму міста.

Протягом 1918–1920 рр. М. Семенко став засновником кількох українських футуристичних угруповань і журналів. Так, проживаючи в Києві, поет у 1918 р. започаткував видання «Універсального журналу» (вийшло друком два номери часопису), згодом у 1919 р. створив футуристичну організацію «Фламінго», до якої вступили Гео (Георгій) Шкурупій, Олекса Слісаренко, Володимир Ярошенко й інші письменники, а також український маляр і театральний декоратор Анатоль Петрицький. Члени «Фламінго» мали намір видавати однойменний журнал, однак цей проект так і не було реалізовано. У 1920 р. М. Семенко разом з М. Любченком і О. Слісаренком опублікував «Альманах трьох», який став першим колективним виданням українських поетів-футуристів.

У 1919–1920 рр. на хвилі визнання Жовтневої революції і бажання пропагувати в Україні новітні художні напрями українські футуристи разом із символістами організували видання журналу «Мистецтво». Надруковано шість номерів журналу, відповідальним редактором яких був М. Семенко (за винятком першого номера, який М. Семенко редагував спільно з Г. Михайличенком). Оформляли часопис відомі художники Г. Нарбут і А. Петрицький. «Мистецтво», що сприяло «футуризації» української літератури, опублікувало статті М. Семенка «Футуризм в українській поезії» і «Мистецтво переходної доби». В останній розвідці автор пов'язав долю мистецтва з революцією та наголосив на неминучості нового мистецтва, футуризм, водночас, розглядався як вияв мистецтва переходної доби [15, с. 270, 271].

У 1920 р. вже в Харкові, куди переїхав М. Семенко, завдяки його зусиллям виникла «Ударна група поетів-футуристів» — В. Еллан-Блакитний, В. Алешка і Ю. Шпол (Михайло Яловий), — котрі спільно підготували альманах «Повстання». Водночас у 1920 р.

в Києві за активної участі М. Семенка засновано науково-мистецьке угруповання «Комкосмос» («Комуністичний космос»), до складу якого ввійшли О. Слісаренко, поети Гео Шкурупій, Микола Терещенко та художник О. Шимков. Група «Комкосмос» прагнула до будівництва нового мистецтва під прапором «космічного комунізму» й пропагувала інтернаціональну організацію революційних науково-художніх сил. Як зазначалося в декларації групи, для вирішення цих завдань планувалося організувати видавництво книг, створювати мистецькі майстерні, студії, клуби, читальні, музеї, театри, проводити з'їзди, конференції, публічні виступи, мітинги тощо [8, с. 313, 314]. Позиція «Комкосмосу» засвідчила «полівіння» українських футуристів і їх поступовий перехід на ідеологічну платформу культурно-просвітницької організації «Пролеткульт».

У 1921 р. в Києві за ініціативи чільного лідера і теоретика українських футуристів М. Семенка на базі літературної групи «Фламінго», «Ударної групи поетів-футуристів» і науково-мистецької групи «Комкосмос» була створена Асоціація панфутуристів (скорочено — Аспанфут), до якої, крім М. Семенка, увійшли Гео Шкурупій, Юліан Шпол, Олекса Слісаренко, Мирослав Ірчан (Андрій Баб'юк), Марко Терещенко. Пізніше до «Аспанфуту» долучилися Микола Бажан, Юрій Яновський, Олекса Влизько, Гео (Григорій) Коляда, Володимир Ярошенко, Андрій Чужий (Андрій Сторожук) та ін. Загальна кількість членів Асоціації панфутуристів у 1924 р. нараховувала 35 осіб [17, с. 595, 596].

Зі створенням літературного угруповання «Аспанфут» розпочався другий етап українського футуризму — панфутуризм (1921–1927 рр.). Термін «панфутуризм» (від гр. pan — усе) — «усе-футуризм» увів один із лідерів і теоретиків українських футуристів Гео Шкурупій для характеристики напрямку, що мав синтезувати досягнення всіх експериментальних течій у мистецтві. Значною мірою під впливом «лівого» «Пролеткульту» панфутуристи осуджували буржуазну культуру, яку в попередні роки активно творили, проголошували «деструкцію» мистецтва і прогнозували виникнення надмистецтва («метамистецтва») як синтезу поезії, живопису, скульптури, архітектури й спорту.

Характерною ознакою другого етапу українського футуризму була інтенсивна публікаторська діяльність. У 1922 р. Асоціація панфутуристів заснувала власне видавництво «Гольфштром». Навесні 1922 р. в Києві як орган «Аспанфуту» і його програмове видання в цьому видавництві вийшов друком літературний збірник «Семафор у майбутнє. Апарат панфутуристів» з панфутуристичними маніфестами і статтями М. Семенка «Маніфест панфутуризму», «Пан-футуризм (Мистецтво переходової доби)», «Постановка питання в теорії мистецтва переходової доби», «Деякі наслідки деструкції», «Поезозмалярство», «Організаційний принцип і мистецтво слова», «Futuryzm

у українській поезії (1914–1922)», «Poslano do Moskvу 29-IV: Телеграмма лит. А» та статтями і творами Ґео Шкурупія, Ю. Шпола, О. Слісаренка, М. Ірчана, В. Десняка (Василенка), Миколи і Марка Терещенків та ін.

У маніфестах, що ввійшли до збірника «Семафор у майбутнє», всесторонньо обґрунтовувалася концепція панфутуризму, який, на думку його теоретиків, визначався як усезагальний процес деструкції, що поєднував усі напрями і течії в мистецтві другої половини ХІХ — початку ХХ ст., тобто панфутуризм ототожнювався з авангардизмом і навіть модернізмом. Практичне завдання цієї течії полягало в скасуванні старого мистецтва з подальшою розбудовою на руїнах нового синтетичного мистецтва [15, с. 273, 274].

Стаття «Поезомалярство» засвідчила перехід українських футуристів від ідеології індивідуалізму до ідеї колективізму, що заперечувало лірику і поезію взагалі, яку, як зазначав М. Семенко, мало б замінити «поезомалярство», що «виробить свою граматику й власні закони зв'язання речень — бо елементами речень будуть міста, тунелі, льодовики, гори, верховини, океани, вияви титанічного змагання велетенського колективу з природою» [15, с. 286, 290].

У «Семафорі в майбутнє» опубліковано «Каблепоему за океан» М. Семенка, яка стала спробою реалізації ідей «поезомалярства» й інших маніфестів поетів-футуристів. За допомогою принципу симультанізму, тобто одночасного розгортання візуального і вербального рядів з використанням графічних ефектів та різнокольорового друку (чорний і червоний кольори), широко використовуючи технічні, географічні, загальнонаукові та загальнополітичні терміни, революційні й інтернаціоналістські гасла, що засвідчували зміни в мисленні сучасної людини, М. Семенко створив художній твір — приклад нового «мистецтва».

«Семафор у майбутнє» панфутуристи планували зробити неперіодичним пропагандистським органом «Аспанфуту», на шпальтах якого б розглядалися теоретичні питання українського футуризму. Після першого числа збірника мав вийти друком другий його номер, матеріал якого передбачали надрукувати п'ятьма мовами, з головною статтею М. Семенка «Наука про фактуру». У концепції поета про зміст і структуру мистецтва поняття «фактура» охоплювало зміст, форму й матеріал мистецтва та було змінною величиною. Створення ж нового мистецтва пов'язувалося з перегрупуванням елементів фактури. У статті М. Семенко доводив, що на основі вивчення фактур різних видів мистецтва можлива розбудова наукових схем як деструктивних його видів, так і конструктивних. Значна увага в матеріалах номера приділялася обґрунтуванню поняття «метамистецтво» або «післямистецтво». У другому номері «Семафора» також планувалося надрукувати художній твір «Облога земної кулі», співавторами якого

були М. Семенко, Гео Шкурупій, Ю. Шпол, О. Слісаренко та М. Ірчан [14].

Серед проектів Асоціації панфутуристів — видання в Києві щотижневого журналу «Смолоскип», при якому планувалося організувати «Центральне бюро панфутуристів-конструкторів», що мало б агітувати за створення панфутуристичних спортивних, науково-дослідних і науково-технічних установ. У «Смолоскипі», який мав виходити друком лише українською мовою, планувалося публікувати переклади західних творів, зокрема готувався до друку «Егер і релятив-принцип» А. Ейнштейна в перекладі М. Семенка [16]. На жаль, ані другий номер «Семафора в майбутнє», ані тижневик «Смолоскип» так і не було надруковано.

9 грудня 1922 р. в Києві за редакцією М. Семенка вийшла друком газета «Катафалк мистецтва» («Катафалк искусства»), в якій двома мовами (українською та російською) опубліковано статті-маніфести М. Семенка «Майбутнє панфутуристів» і «Що таке деструкція?», статті Й. Стрільчука «Автокефалізм і мистецтво», В. Базас «Київська провінція», листування Гео Шкурупія з Мирославом Ірчаном, «Поезія» М. Семенка, відома під назвою «Сім», та переклад російською мовою його «Каблепоєми за океан», вірші Й. Стрільчука, Ю. Шпола, О. Слісаренка тощо, а також інформація про діяльність літературного об'єднання «Аспанфут», видавництва «Гольфштром», огляд вистав авангардних театральних студій, зокрема театру «Березіль» і «Центростудії» [6; 7].

У статті «Що таке деструкція?» М. Семенко через поняття «деструкція», «конструкція» і «метамистецтво» розкрив зміст спеціального, або активного, революційного панфутуризму. Він, зокрема, наголосив, що мистецтво, сягнувши вершин академізму й класицизму, розвиватиметься деструктивно і завдяки панфутуристичній революції з її організаційно-конструктивним елементом утворить метамистецтво, яке органічно поєднає науку, техніку та спорт [15, с. 291, 293]. «Катафалк мистецтва» мав стати органом панфутуристів-деструкторів. Готувався до публікації його другий номер, у матеріалах якого російською, українською і єврейською мовами планувалося окреслити межі між панфутуризмом і конструктивізмом [1]. Однак вийшов друком лише один номер часопису.

Не маючи свого періодичного видання, панфутуристи в 1923 р. гуртувалися навколо київської газети «Більшовик», у якій М. Семенко вів мистецьку сторінку. У часописі публікувалися твори українських футуристів, зокрема статті М. Семенка «Сучасний стан світового мистецтва», «Архітектура в Голландії», «До справи про радянське кіно», екстрактивне оповідання Гео Шкурупія «КІМ» та його поезії, оповідання С. Складенка «Село повстань», вірші М. Бажана «Крижмо комуни», «Червоноармійська», Миколи Терещенка

«Газета», «Ремонт», «Трактор», «Урожай» та ін., уривок із поеми А. Чужого «Октябрь» — «Дні — зуби лом!» тощо.

У 1923 р. газета «Більшовик» повідомляла про вихід друком у видавництві «Гольфштрот» книг Ю. Шпола «Верхи», О. Слісаренка «Поеми» й інші публікації панфутуристів [1, с. 64]. З часопису дізнаємося про діяльність у м. Березань організації панфутуристів, яка опублікувала два номери журналу «Динаміт», на шпальтах якого популяризувалися ідеї панфутуризму і розміщувалися твори місцевих літераторів [12].

У 1923 р. у видавництві «Гольфштрот» до шостої річниці Жовтневої революції вийшов друком «Жовтневий збірник панфутуристів», у якому опубліковано поезії «Жовтневий плакат А» В. Ярошенка, «Жовтневий плакат Б», «Шість років», «Ленін» Я. Савченка, «Вокзали» О. Слісаренка, «Захід», «Цукроварня», «Цень-цань» Миколи Терещенка, «Замах на революцію», «Машина», «Шерк серця», «Жовтневий роман» Гео Шкурупія, «Світ жовтня жде» М. Щербака. Тон видання визначали надруковані на шпальтах збірника за авторством М. Семенка гасла, що підкреслювали інтернаціоналізм футуристів, відображали їх прихильність до ідеалів революції, культу машин і високої техніки: «Живе шоста річниця визволення націй», «На материках і океанах напишемо новий зміст», «Боротьба пролетаріату на Заході — наша боротьба», «Пустим машину по землі й під землею і під дном світових океанів», «Підземними норами сполучимо материки», «В машині наша перемога», «Революцію в побут» тощо.

У 1923 р. члени «Аспанфуту» перейшли на позиції «лівого фронту мистецтва» («УкрЛефу») і разом з мистецьким об'єднанням «Березіль» створили Асоціацію працівників комуністичної культури «Комункульт» (АсКК), якою керували М. Семенко і М. Яловий. До складу АсКК також увійшли Я. Савченко, Микола Терещенко, В. Десняк, В. Ярошенко, Ю. Яновський, Гео Шкурупій, М. Бажан, Л. Курбас, О. Каплер, О. Влизько, Г. Затворницький, Л. Френкель, О. Шимков, С. Мельник, Й. Стрільчук та ін. Співпраця між панфутуристами і театром Леся Курбаса та його прихильниками розпочалася ще в 1922 р. Представники «лівих сил» планували із січня 1923 р. видавати літературно-мистецький двотижневик «Кермо». Редакційна колегія часопису в складі Л. Курбаса, Я. Савченка і М. Семенка мала намір разом із творами вітчизняних майстрів слова за окремою нумерацією сторінок публікувати в журналі переклади прогресивних західних письменників [9]. Проте ці плани не було реалізовано.

У межах АсКК діяли «Літсектор» та агітаційні бригади «Агіт-майстерня» й «Агіттеатр», очолювані Г. Затворницьким і О. Каплером, та немалий штат інструкторів-агітаторів, котрі пропагували ідеї панфутуристів. Члени Асоціації «Комункульту» регулярно виступали з доповідями в театрах, на заводах, в інститутах і літературних гуртках, пропагуючи панфутуристичні ідеї. Зокрема, темами

доповідей теоретика панфутуризму М. Семенка були «Мистецтво як культ», «Завдання сучасної прози», «Ідеологія-фактура», «Психофізіологія мистецтва», «Експресіонізм і його місце в панфутуристичній системі», «Леф і панфутуристи», «Театр і антитеатр» та ін. [17, с. 596]. М. Бажан у своїх виступах обґрунтовував комунікультивську систему як фактор до створення нової культури, нового суспільства і побуту [13].

18 і 19 грудня 1923 р. в Черкасах відбулися виступи одного з лідерів українських футуристів О. Слісаренка, котрий спочатку для робітників у Центральному міському клубі виголосив доповідь «Літутруповання панфутуризм та Жовтневий блок мистецтв». Наступного дня з лекцією «Основи панфутуристичної системи та відмінність позиції Аспанфуту в питаннях культури та мистецтва від інших угруповань» він виступив перед слухачами Черкаських педагогічних курсів. 22 грудня газета «Більшовик» повідомляла: «Лекція, прочитана з пропозиції студкому педкурсів, явилась наслідком великого зацікавлення панфутуризмом з боку пролетарського студентства і комсомолу... По закінченні лекції представником пролетарського студентства було виголошено подяку лекторові, після чого вибухнули гарячі овації всієї аудиторії» [10].

У квітні 1924 р. «Літсектор» АсКК у складі М. Семенка, М. Бажана, Я. Савченка, В. Ярошенка організував зустрічі з членами мистецького об'єднання «Березіль», студентами Торговельно-промислової школи, київськими робітниками в клубах друкарів і металістів, де свої твори також читали М. Терещенко, Ю. Яновський, Г. Шкурупій, С. Мельник, М. Шербак, Л. Френкель, В. Чередниченко, В. Варуський та ін. 14 квітня 1924 р. з доповіддю перед робітниками київських трамвайних майстерень виступив керівник групи АсКК «Агітмайстерня» Г. Затворницький, а сама група продемонструвала виставу «Модр» [2; 3].

У травні 1924 р. як друкований орган АсКК під редакцією М. Семенка вийшов друком журнал «Гонг Комункульта» (лише один номер часопису). Твори М. Семенка, Гео Шкурупія, М. Бажана, О. Десняка, О. Слісаренка, Я. Савченка, А. Чужого та ін., що опубліковані в журналі українською й російською мовами, засвідчили відхід панфутуристів від політики деструкції в мистецтві та зацікавленість українських футуристів переважно новими видами мистецтва, зокрема кіно і художньою фотографією. «Гонг Комункульта» проголосив боротьбу за планову організацію виробництва, праці та раціоналізацію побуту й активне сприяння культурній революції [10]. Члени АсКК також співпрацювали з журналами «Червоний шлях», «Жовтневий збірник», «Повітряний флот» та ін. [5].

Українські футуристи мали свої філії, гуртки й осередки. Так, у 1924 р. в Одесі діяв «Юголеф» («Южный левый фронт»), що об'єднував українських і російських футуристів. Українська

футуристична організація існувала навіть поза межами України. У 1925 р. в Москві була заснована група «СіМ» («Село і місто»), котра видала маніфест «3-25» («Заклик 25»), у якому осуджувалася буржуазна цивілізація, проголошувався ренесанс української культури та містився «наказ» українським письменникам підвищувати свою майстерність для розквіту української пролетарської літератури [11, с. 349].

Після критики «Пролеткульту» середовище українських футуристів охопила криза. У 1925 р. деякі колишні «комункультівці», зокрема М. Терещенко, В. Ярошенко, Ю. Яновський та інші, відійшли від панфутуристів і організували в Києві групу «Жовтень», ідеологічно наблизившись до спілки пролетарських письменників «Гарт». М. Семенко протягом 1924–1927 рр. працював головним редактором ВУФКУ (Всеукраїнського фото-кіно управління) й Одеської кіностудії. У 1925 р. поет був членом редколегії «Журналу для всіх», а в 1926 р. працював редактором кінофільму «Тарас Шевченко». Проте основне ядро панфутуристів збереглося й продовжило свою діяльність, а сам український футуризм, як засвідчили подальші публікації, почав переходити в конструктивістську фазу.

У 1925 р. Асоціація діячів комуністичної культури в Харкові, де від 1924 р. перебувала штаб-квартира АСКК, надрукувала збірник «Гольфштром», який мав продемонструвати зразки «лівої» прози і поезії. Авангардистські погляди панфутуристів на літературу та мистецтво набули відображення в повісті Гео Шкурупія «Штаб смерті», оповіданнях О. Слісаренка «Сотні тисяч сил», М. Щербака «Проклята ніч», С. Левітіної «Васька Янчук» та інших творах.

У 1927 р. вийшов друком публіцистичний збірник панфутуристів «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох», співавторами якого стали Михайль Семенко, Гео Шкурупій і Микола Бажан. Збірник містив твір М. Семенка, в якому в жартівливо-серйозній формі описуються символічна зустріч і обмін думками поета з колишніми послідовниками та однодумцями (М. Бажан і Г. Шкурупій на той час уже належали до ВАПЛІТЕ). Будучи відданим принципам футуризму з його духом пошуку та радикалізму, М. Семенко прагнув сам і закликав соратників активно працювати на нову культуру: «Висадимо десант і підємо українськими преріями вносити ті індустріальні надбання, які ми принесли в українську культуру» [15, с. 316].

Зовнішній вигляд усіх часописів, що видавали українські футуристи, справляв велике враження на читача. Так, літературний критик О. Полторацький пізніше згадував: «Мені хочеться сказати ще кілька слів про ті два «журнали», які випустив Семенко зі своїми друзями і які вийшли по одному номеру кожний. «Катафалка мистецтв» і «Жовтневого збірника панфутуристів», виданих у 1923 р., я, очевидно, просто не бачив: надруковані в дуже обмеженій кількості, вони зникли з полиць книжкових магазинів, а «Семафор у майбутне»

(1922 р.) і «Зустріч трьох на перехресній станції» (1927 р.) пам'ятаю дуже добре. Обидва видання, а особливо «Семафор», були, як на той час, шедеврами друкарської техніки... «Лівий», знову-таки ексцентричний, незвичний для поліграфічних традицій тих часів монтаж сторінок, гра шрифтів, лінійок, які розсікали сторінку на окремі шматки, короткі рядки віршів, позбавлені звичного ритму і рими, екстравагантні образи — усе це не могло в той час не приголомшувати» [13, с. 195].

Таким чином, українські футуристи, які після революції об'єдналися на ідейній платформі панфутуризму і виступали за «деструкцію» старого мистецтва з метою розбудови нового мистецтва «комуністичного майбуття», створили Асоціацію панфутуристів «Аспанфут» (Асоціацію працівників комуністичної культури «Комункульт»), що проводила активну публікаторську діяльність. Друкованими органами «Аспанфуту» були «Семафор у майбутне», «Катафалк мистецтва», «Жовтневий збірник панфутуристів», «Гонг Комункульту», «Гольфштром», у яких публікувалися маніфести та художні твори панфутуристів. Асоціація панфутуристів мала філії й осередки як в Україні, так і поза її межами, які також видавали свої часописи та збірники, що пропагували ідеї панфутуризму. Продуктивно діяло видавництво «Аспанфуту» — «Гольфштром». Публіцистичні збірники «Бумеранг» і «Зустріч на перехресній станції. Розмова трьох» засвідчили перехід українського футуризму до конструктивістської фази.

Відтак, кожне друковане видання панфутуристів заслуговує на детальніший аналіз, що становить перспективи подальших досліджень.

Список літератури

1. Бажан М. Поеми Слісаренка. Видавництво «Гольфштром» 1923 р. / М. Бажан // Більшовик. — 1923. — 31 лип. — С. 3.
2. Виступи комункультівців // Більшовик. — 1924. — 12 квіт. — С. 3.
3. Виступи комункультівців // Більшовик. — 1924. — 15 квіт. — С. 4.
4. Гаряїв В. В. «Гонг Комункульту» // Укр. літ. енцикл. / В. В. Гаряїв. — Київ, 1988. — Т. 1. — С. 452.
5. Загальні збори АсКК // Більшовик. — 1923. — 17 верес. — С. 2.
6. Катафалк мистецтв // Більшовик. — 1922. — 1 груд. — С. 3.
7. Катафалк мистецтв // Більшовик. — 1922. — 30 груд. — С. 3.
8. Качанюк М. Матеріали до історії футуризму на Радянській Україні / М. Качанюк // Літ. архів. — Харків, 1930. — Кн. III—VI. — С. 312—318.
9. Кермо // Більшовик. — 1922. — 30 груд. — С. 3.
10. Лекції про панфутуризм в Черкасах // Більшовик. — 1923. — 22 груд. — С. 4.
11. Неврлий М. Минуле й сучасне : збірник слов'янознавчих праць / М. Неврлий. — Київ : Смолоскип, 2009. — 956 с.
12. Організація панфутуристів в м. Березані // Більшовик. — 1923. — 23 верес. — С. 3.

13. Полторацький О. Михайль Семенко та «Нова генерація» / О. Полторацький // Вітчизна. — 1966. — № 11. — С. 192–200.
14. Семафор у майбутнє // Більшовик. — 1922. — 7 груд. — С. 3.
15. Семенко М. Вибрані твори / Михайль Семенко ; [упоряд. А. Біла]. — Київ : Смолоскип, 2010. — 688 с. — («Розстріляне Відродження»).
16. Смолоскип // Більшовик. — 1922. — 7 груд. — С. 3.
17. Kriger L. Михайло Семенко (1892–1937) — основоположник українського футуризму // Семенко М. Вибрані твори / Leo Kriger. — К. : Смолоскип, 2010. — С. 560–621.

Надійшла до редколегії 10.09.2014 р.